

HOLOCAUST ÎN TRANSILVANIA

Zoltán TIBORI SZABÓ

În memoria jurnalistului Ottó Kornis, care a relatat pentru prima oară despre lagărele naziste de exterminare, în cartea sa Füst (Fum), apărută la Institutul pentru Literatură și Tipografie Minerva din Cluj, în toamna lui 1945.

Evreimea din Transilvania – provincie aflată pe atunci în componența Monarhiei Austro-Ungare¹ – și-a putut crea condițiile unei existențe complexe din punct de vedere economic, social, cultural și religios abia după 1867, când s-a adoptat legea care îi asigura egalitatea în drepturi civice, respectiv 1895, anul când a intrat în vigoare legea care includea religia israelită în rândul confesiunilor acceptate.² Începând din acel moment, evreimea a devenit singura

¹ Până în 1920 Transilvania, înglobând Ținutul Părților, Maramureșul și Banatul, făcea parte din Monarhia Austro-Ungară, după care, din 1920 și până în 1940 a intrat în componența Regatului României. În urma celui de al II-lea Arbitraj de la Viena, pronunțat în 30 august 1940, Transilvania de Nord a fost trecută sub jurisdicția Ungariei, situație care a durat până în 1944. Începând din 1947 întregul teritoriu al Transilvaniei, așa cum a fost definit mai sus, a devenit din nou parte a României.

² Legea nr. XLII din 1895 a inclus religia israelită printre religiile „recepte” din Ungaria, la egalitate cu celelalte „religiones receptae” (religii acceptate) precum cea catolică și principalele confesiuni protestante. În consecință confesiunea israelită a devenit egală cu bisericile istorice creștine. Înaintea adoptării acestei legi religia israelită se bucurase mai întâi doar de statutul de religie „tolerat”, iar mai apoi de cel de religie „recunoscută”.

minoritate a monarhiei care avea să pornească pe calea asimilării totale și a loialității necondiționate. Pentru evrei, traiul în Ungaria devenise o soluție atractivă și sigură. În aceste condiții s-au mutat în Transilvania un număr mare de evrei din celelalte provincii ale monarhiei, ceea ce a dus la creșterea substanțială a acestei populații. Astfel, în 1920, evreimea ardeleană număra 162.489 de suflete, în 1930 sporind la 192.633, ca în 1941 să depășească 200.000.

Până la sfârșitul Primului Război Mondial membrii comunității evreilor obținuseră poziții importante în societatea transilvăneană, contribuind cu succes la dezvoltarea industriei și finanțelor provinciei; ridicaseră numeroase sinagogi minunate și aproape toți își asumaseră, în mod sincer, calea asimilării maghiare.

Antisemitism existase și în timpul dualismului austro-ungar, însă evreii erau convinși că autoritățile aveau să-i protejeze de excesele cu consecințe tragice.

Participarea unor evrei la regimul comunist de tip sovietic, instaurat în Ungaria pentru scurt timp, în 1919, și pierderile teritoriale de după Primul Război Mondial au dus la intensificarea sentimentelor și convingerilor antisemite ale maghiarimii. În consecință, deja în 1920, Ungaria adopta prima lege anti-evreiască, cunoscută sub numele de *numerus clausus*, ridicând treptat antisemitismul la nivelul politicii de stat.

După încheierea Tratatului de Pace de la Trianon și includerea Transilvaniei în componența României, în 1920, în România Mare nou creată, evreii deveniseră de două ori minoritari. Majoritatea românească îi identifica drept etnici maghiari datorită limbii materne și culturii maghiare, în timp ce în sânul maghiarimii alcătuiau o minoritate datorită confesiunii israelite.³

În următoarele două decenii, autoritățile românești s-au străduit să-i disocieze pe evreii ardeleni de cultura și limba maghiară și să-i transforme în cetățeni de limbă și cultură română. Este indubitabil că,

³ Gidó, Attila, *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918-1940)* [Pe drum. Încercări de edificare a societății și națiunii evreilor din Transilvania], Pro-Print, Miercurea Ciuc, 2009, 35-41.

datorită intereselor politice, economice și financiare, o anumită parte a evreimii ardelenene a fost atrasă și conectată tot mai mult de București, însă, în ciuda acestui fapt, marea majoritate a comunității a rămas devotată limbii materne și culturii maghiare. Incontestabil, însă, „epoca de aur a Monarhiei” luase sfârșit pentru evrei întrucât ambele părți, atât cea română, cât și cea maghiară, aveau grijă să le reamintească periodic, alteritatea.

Acest comportament cultural explică, în parte, manifestările de bucurie ale evreilor atunci când trupele maghiare au intrat în localitățile din Transilvania de Nord în urma Arbitrajului de la Viena care a readus Transilvania de Nord în componența Ungariei și în primele săptămâni ale lunii septembrie 1940, administrația civilă și militară ungară a preluat un teritoriu de 43.000 de kilometri păstrați cu o populație de 2,5 milioane de suflete, dintre care 165.000 erau considerați evrei, potrivit legilor rasiale aflate în vigoare la acea dată.

Revizuirea frontierelor a fost privită cu tristețe și dezamăgire de evreii ardeleni rămași sub stăpânire românească, întrucât și aceștia fuseseră asimilați în aceeași măsură cu populația maghiară ca și coregionarii lor din nordul Transilvaniei.

Un alt motiv major pentru care evreimea din Transilvania de Nord, asimilată și urbanizată în marea ei majoritate, s-a bucurat de Arbitrajul de la Viena a fost faptul că, în urmă cu doar câteva săptămâni, în România intrase în vigoare o legislație anti-evreiască drastică. Evreii erau la curent cu faptul că și în Ungaria se adoptaseră⁴ legi anti-evreiești similare, însă aveau mult mai multă încredere în statul maghiar decât în cel român.

Printr-un rengaș bizar al sortii, în final, aveau să se dovedească mai norocoși evreii maghiari din Transilvania de Sud care au rămas sub jurisdicția românească. În ciuda faptului că și ei s-au confruntat cu

⁴ Potrivit lui László Karsai, în epoca lui Horthy (1920 – 1944) parlamentul ungar a adoptat 22 de legi anti-evreiești și în același răstimp guvernul ungar, premierul și diferitele ministere au adoptat și pus în aplicare 300 de ordine anti-evreiești. Pentru detalii vezi http://www.hdke.hu/files/csatolmanyok/09_KarsaiLaszlo_AMagyarorszagisidotorvenyek.pdf [László Karsai, Legile antievreiești din Ungaria]; descărcat: 11 februarie 2014.

deportările, respectiv umilințele și vicisitudinile îndurate în timpul muncii obligatorii, rata lor de supraviețuire a fost mult mai ridicată decât cea a coreligionarilor din Transilvania de Nord, ajunși sub stăpânire ungară.

În timpul stăpânirii ungare dintre anii 1940 – 1944, evreimea din Transilvania de Nord a fost supusă mai multor valuri de atrocități: mai întâi șirului de expulzări și deportări în Galiția, apoi „holocaustului prin gloanțe”, urmat de lichidarea prin muncă forțată, înfometare și boli, în detașamentele de muncă și, în final, deportarea în masă la Auschwitz-Birkenau, încheiată prin nimicirea quasi-totală în lagărele naziste de exterminare și de muncă.

În timpul Holocaustului a pierit mai mult de trei sferturi din populația evreiască din Transilvania de Nord, circa 125-130.000 de suflete, în timp ce din cei 42.000 de evrei trăitori în Transilvania de Sud au murit în jur de o mie de persoane.

În final, doar o treime din populația evreiască de pe teritoriul întregii Transilvanii (cuprinzând atât Ținutul Părților, cât și Banatul) care anterior numărase peste 200.000 de suflete, a supraviețuit acestui genocid de amploare; adică doar 70-80.000 de persoane.

Obiectivul studiului de față este realizarea unei perspective generale asupra destinului întregii evreimi transilvane în timpul Holocaustului și redefinirea diferitelor faze ale nimicirii populației evreiești din Ardeal.

I. Holocaust în Transilvania de Nord

1. *Abuzuri, expulzări – primul val al deportărilor criminale*

La doar câteva săptămâni după reînglobarea Transilvaniei de Nord, sub pretextul verificării cetățeniei evreilor, autoritățile maghiare au comis atrocități în majoritatea comitatelor acestei regiuni. Abuzurile, expulzări și deportări petrecute, în majoritatea lor, între octombrie și decembrie 1940, în localitățile secuiești constituie un capitol aproape necunoscut al tragediei evreimii maghiare.

Autoritățile maghiare au adunat nenumărate familii evreiești calificate drept „apatride”, obligându-le să treacă granița ungaro-română.

Dat fiind că, de cele mai multe ori, trecerea frontierei a eşuat, persoanele prigonite au fost transportate, pe cheltuiala proprie, la Körösmező,⁵ o aşezare din Transcarpatia, aflată în acea vreme de partea maghiară a graniței dintre Ungaria și URSS. În decembrie 1940 aceștia au fost constrânși să treacă în Galiția, pe teritoriul Uniunii Sovietice, devenind primele victime ale Holocaustului din Transilvania de Nord. Cei care n-au murit degerați în troienele de zăpadă sau nu au fost sfârtecați de fiarele sălbatice din Carpați, au ajuns în lagărele de concentrare sovietice din Galiția, foarte puțini dintre ei supraviețuind războiului.

Majoritatea celor deportați în decembrie 1940 se născuseră în Transilvania și își dovediseră cu documente cetățenia maghiară, însă, din cauza propagandei antisemite brutale, uneori isterice, nici populația creștină din Ardeal și nici autoritățile ungare, fie ele civile sau militare, nu arătau simpatie pentru cei expuși deportării.

Un exemplu edificator al acestei etape timpurii a Holocaustului din Transilvania de Nord este cazul evreilor din comitatul Ciuc. În septembrie 1940, la comanda administrației militare sub a cărei jurisdicție se afla comitatul Ciuc, a fost numit colonelul Elemér Éder. Acesta, din start, a luat măsuri radicale împotriva evreilor trăitori în acest comitat, în urma cărora elevii evrei nu au mai fost primiți în gimnaziu⁶ și populația evreiască era obligată să achite sume mari de bani în diferite scopuri. În același timp colonelul Éder a ordonat noilor autorități să verifice cetățenia fiecărui evreu și a interzis eliberarea noilor cărți de identitate ungurești pentru evrei.

Evreii localnici, în majoritatea lor covârșitoare, se născuseră și crescuseră în Transilvania și în perioada interbelică fuseseră supuși ai statului român. Legile ungare emise după cel de al doilea Arbitraj de la Viena și care urmau tocmai din prevederile acestuia, stipulau în mod limpede că: „*Toți cetățenii români care în ziua de 30 august 1940 aveau*

⁵ Actualmente localitatea Ясіня [Iasinia] din Ucraina; având denumirea slovacă Jasyna și cea română Frasin.

⁶ Braham, Randolph L., *A népiertás politikája. A Holocaust Magyarországon* [Politica genocidului. Holocaustul în Ungaria]. Budapest, Belvárosi Kiadó, 1997, 187. (în cele ce urmează: Braham 1997)

domiciliul stabil în teritoriile realipite din răsărit și din Ardeal vor dobândi cetățenia ungară fără măsuri administrative” și în continuare „cetățenii români de naționalitate maghiară care au domiciliul stabil pe teritoriul cedat României prin Tratatul de la Trianon, promulgat prin Legea nr. XXXIII din 1921, și rămași pe teritoriul României în urma Arbitrajului de la Viena, din 30 august 1940, își pot redobândi cetățenia maghiară dacă își exercită dreptul de opțiune, asigurat de art. 4. al arbitrajului, în favoarea cetățeniei ungare”.⁷

Între timp, autoritățile ungare au emis ordine secrete prin care se făcea totuși deosebire între cetățenii născuți în Transilvania de Nord și cei care nu se născuseră acolo, respectiv între cetățenii care se născuseră în alte părți ale Ardealului și cei care văzuseră lumina zilei în afara teritoriului Ungariei Mari de odinioară.⁸

În octombrie 1940, colonelul Éder a ordonat ca evreii din Miercurea Ciuc să depună în „Fondul Horthy”⁹ 80.000 de pengő cu titlu de contribuție de război (contribuție de muncă obștească, potrivit altor surse¹⁰), în termen de trei zile. Cei vizați nu au reușit să respecte termenul impus; acest fapt i-a servit lui Éder drept pretext pentru a expulza în România toți evreii cu „cetățenie dubioasă”, potrivit noilor autorități. Majoritatea evreilor și chiar câțiva creștini au considerat această măsură drept ilegală.¹¹

⁷ Articolul 4 al Legii nr. XXVI din 1940. Vezi <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8140>; descărcat la 5 februarie 2014. Vezi și lucrările lui László Karsai *Holokausz*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001, 209-254 (în cele ce urmează Karsai 2001), respectiv Frojimovics, Kinga, *I Have Been a Stranger in a Strange Land. The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933-1945*. The International Institute for Holocaust Studies, Jad Vasem, Jerusalem, 2007, 57-102. (în cele ce urmează: Frojimovics 2007), care oferă o excelentă trecere în revistă a legislației din epocă, privitoare la populația evreiască din Ungaria.

⁸ Vezi, de pildă, ordinul nr. 196/1/1940. VII.b. BM, citat de Frojimovics, 2007, 87-88.

⁹ Bács, Béla János; Szabó, Katalin (sub redacția), *Voltak. Emlékezés a Csíkszeredai zsidó közösségre* [Ei au existat. Memoria comunității evreiești din Miercurea Ciuc]. Státus Kiadó, Miercurea Ciuc, 1999, 7-12. (în cele ce urmează: Bács-Szabó 1999)

¹⁰ Frojimovics, 2007, 94.

¹¹ Majsai, Tamás, Egy epizód az észak-erdélyi zsidóság második világháború alatti történetéből: Slachta Margit fellépése a Csíkszeredáról kiutasított zsidók érdekében. [Un episod din istoria evreimii din Transilvania de Nord, în timpul celui de al Doilea

În realitate decretul primului ministru cu numărul 8130/1939-ME făcea posibilă îndepărtarea „elementelor nedorite” din anumite localități, însă expulzarea din țară contravenea chiar și legislației rasiale din acea vreme.¹²

Potrivit altor surse, Éder ar fi pretins de la evreii din Miercurea Ciuc 40.000 de pengő, iar atunci când fruntașii comunității au încercat să negocieze cu el i-a amenințat cu consecințe grave și peste câteva zile a somat comunitatea evreilor să depună lista nominală a membrilor săi.

Éder și sfetnicii săi politici au împărțit evreimea din Miercurea Ciuc în trei categorii. În prima au fost cuprinși cei pe care voiau să-i arunce de îndată peste granița cu România și care alcătuiau cam 20% din populația orașului. În cea de a doua a fost inclusă circa 60% din evreimea orașului, pe care intenționau s-o mute în alte zone ale regiunii. Restul de 20% care alcătuia cea de a treia categorie, putea rămâne în Miercurea Ciuc; mai târziu acești evrei aveau să fie înrolați în detașamente de muncă, internați în ghetou și în final deportați la Auschwitz-Birkenau, în vara lui 1944.¹³

Prima expulzare a avut loc în noiembrie 1940.¹⁴ În ziua de 4 noiembrie colonelul Éder a ordonat ca 24 de familii evreiești, inclusiv cele ale fruntașilor comunității evreiești și ale membrilor notabili ai acesteia, să depună până la prânz în casieria orașenească sume cuprinse între 20-100 de pengő. Având în vedere că niciuna dintre familii nu a putut îndeplini ordinul, capii de familie au fost convocați în biroul lo-

Război Mondial; luarea de poziție a lui Margit Slachta, în interesul evreilor expulzați din Miercurea Ciuc] *Medvetánc* [Budapest], 1988, nr. 4.; 1989, nr. 1., 3-33; Majsai, Tamás, The Deportation of Jews from Csíkszereda and Margit Slachta's Intervention on Their Behalf, în *Studies on The Holocaust in Hungary*, Randolph L. Braham (red.). Social Science Monographs, Boulder – The Csengeri Institute for Holocaust Studies, New York, 1990, 113-163. (în cele ce urmează: Majsai 1990)

¹² Tibori Szabó, Zoltán, Csík vármegye zsidósága a betelepüléstől a megsemmisítésig [Istoria evreimii din comitatul Ciuc, de la așezare și până la exterminare], în *Tanulmányok a holokausztról* [Studii despre Holocaust], 3, Randolph L. Braham (red). Balassi Kiadó, Budapest, 2004, 115-121.

¹³ Bodea, Gheorghe I., *Tragedia evreilor din nordul Transilvaniei – 1944*. Cluj-Napoca, Editura Hiparion, 2001, 63-64. (în cele ce urmează: Bodea 2001)

¹⁴ Majsai 1990, 149-150.

cotenentului major Albrecht, comandantul militar adjunct al orașului, unde li s-a dat o jumătate de oră pentru a plăti sumele respective. De data aceasta cu toții erau gata să achite obligația pecuniară, însă casierul orașului a refuzat să emită chitanțe pentru banii depuși.

La 7 noiembrie toți capii familiilor evreiești au fost citați să se prezinte la poliție a doua zi dimineață la ora 8.00. De data aceasta li s-a cerut să plătească sume variind între 100-150 de pengő, dar chitanțe tot nu li s-au eliberat în schimbul banilor. Apoi li s-a comunicat că, în baza unei decizii a comandantului militar al orașului, vor fi deportați de îndată cu toții, împreună cu familiile lor. Poliția nu a dat ascultare nici unei argumentări, iar capii de familie au fost trimiși acasă sub escorta jandarmilor pentru a-și lua „atâtea lucruri câte sunt în stare să care”, după care au fost escortați înapoi la poliție împreună cu membrii de familie.

Evreii adulți, însoțiți de sugari, de copii școlari și de vârstnici, au fost aduși în pușcăria orașului, sub paza jandarmilor purtând arme cu baionete.

Grupul alcătuit din 79 de persoane¹⁵ a fost dus cu forța la gară și transportat la Lunca de Sus. După un drum lung parcurs pe jos, au ajuns în cea mai sălbatică zonă a Munților Ghimeș, pe valea pârâului Ugra, unde au fost constrânși să treacă granița cu România, însă grănicerii români i-au alungat îndărăt pe toți. Cei mai tineri s-au ascuns în hățișul pădurii. Forțele maghiare de ordine i-au ținut pe evrei șase zile în pădurea din apropierea frontierei, fără hrană și fără apă, încercând zilnic să-i forțeze să treacă în România. În 14 noiembrie, când s-a dovedit eșecul acțiunii, evreii au fost readuși în închisoarea din Miercurea Ciuc. Unii dintre membrii grupului dispăruseră, nimeni nu i-a mai văzut vreodată, neafându-se niciodată dacă muriseră de foame sau de frig, căzuseră pradă fiarelor sălbatice sau reușiseră să se salveze.

¹⁵ Potrivit altor surse grupul era format din 81 de oameni. Vezi detalii în: Arhivele Naționale ale României, Serviciul Comitatean Cluj, Fond Parchetul General al Curții de Apel, Dosar nr. 3/1946, 74-75.

Peste două zile, în 16 noiembrie, o parte dintre cei arestați în pușcăria locală, 13 familii, în total 42 de membri, au fost transportați cu bilete de tren plătite de ei, la Körösmező, în partea maghiară a frontierei cu Uniunea Sovietică. În 21 noiembrie deportații au ajuns la destinație, unde și-au așteptat soarta în clădirea cazărmii pentru grăniceri din afara orașului. În data de 5 decembrie grănicerii au separat membrii de familie, împărțindu-i în grupuri mai mici, pe care patrulele le-au escortat în timpul nopții din cazărmile grănicerești Páncélháza și Mohelk, prin pasul Tătarului (Tatárhágó), către Galiția, obligându-i să treacă frontiera sovietică în trei puncte diferite.

Câțiva deportați, sfidând troienele de un metru și jumătate, gerul pătrunzător și cruzimea grănicerilor unguri, au reușit să revină în Ungaria, țara pe care o considerau patria lor. Acțiunile prin care autoritățile ungare au aruncat persoane maghiare în partea sovietică a frontierei dintre Ungaria și URSS au durat până în 9 decembrie, când o telegramă a ministrului de interne¹⁶ a ordonat eliberarea membrilor acestui grup. La acea oră însă în cazarmă rămăseseră doar patru persoane, cărora le-au eliberat documente corespunzătoare și pe care le-au trimis înapoi la Miercurea Ciuc.

Mai târziu, la cererea membrilor de familie, s-a demarat o anchetă care a stabilit că dispăruseră șase familii. S-a presupus că, în cel mai bun caz, au fost capturate de grănicerii sovietici, dar nu se putea exclude nici alternativa că muriseră înzăpeziți sau înghețați. S-a mai stabilit că dispăruseră 21 dintre cele 36 de persoane obligate să treacă frontiera. Peste câteva zile s-a descoperit un cadavru în pădure, însă nu s-a reușit identificarea lui.¹⁷

¹⁶ Telegrama ministrului de interne a fost expediată la Körösmező în urma intervențiilor repetate în favoarea deportaților, întreprinse de Margit Slachta, fondatoarea și conducătoarea ordinului catolic de maici cu numele de Szociális Testvérek Társasága [Societatea Surorilor Sociale], precum și de avocatul Pál Gábor, deputat de Miercurea Ciuc în Parlamentului Ungariei.

¹⁷ Tibori Szabó, Zoltán, Csik County, în *The Geographical Encyclopedia of the Holocaust in Hungary*, vol. 1, Braham Randolph L. (ed.). Northwestern University Press-United States Holocaust Memorial Museum-Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Evanston, Ill.-Washington-New York, 2013, 302-304. (în cele ce urmează: Braham 2013)

Câteva săptămâni mai târziu, Miklós Kozma, comisarul guvernamental pentru Transcarpatia, a ordonat o nouă anchetă a acestui caz.¹⁸ Raportul amplu prezentat de Arisztid Meskó, comandantul poliției grănicerești din Transcarpatia, cu sediul la Ujgorod, tăgăduia că în pădure s-ar fi descoperit un cadavru înghețat. Nu s-a dispus vreo anchetă pentru stabilirea legalității deportărilor ordonate de colonelul Elemér Éder și nici a rolului exact pe care l-a jucat în acest caz ministerul de interne, respectiv cel al apărării. Dr. Miklós Adler, penultimul președinte al Comunității Evreilor din Miercurea Ciuc, a declarat ulterior că cele mai multe dintre persoanele dispărute au căzut victimă gerului și troienelor. Mulți ani după război, aveau să revină din Răsărit doar trei persoane dintre cele expulzate în 1940.¹⁹

Între anii 1940-1942 autoritățile ungare din comitatul Ciuc au adunat în nenumărate rânduri sute de evrei din localități secuiești precum Bilbor, Borsec, Ditrău, Sînmartin, Sînsimion, Gălăuțaș, Bicazu Ardelean, Hodoșa, Tulgheș, Ghimeș-Făget, Lunca de Jos și Lăzarea, precum și din orașele Miercurea Ciuc și Gheorgheni, deportându-i în Galiția sau i-au mutat forțat în alte localități ardelen.

După război, într-un interviu acordat în 1946 unui cotidian românesc din Cluj, Andrei Paul,²⁰ acuzatorul public al Tribunalului Poporului din Cluj, afirma că, la ordinul colonelului Éder, circa 400 de evrei fuseseră înlăturați cu forța din Miercurea Ciuc și din alte localități ale comitatului Ciuc.²¹ Acuzatorul public a declarat că persoanele în cauză au fost escortate de soldați în zona de frontieră a comitatului Maramureș, unde i-au aruncat peste graniță, pe teritoriul sovietic. Potrivit lui Andrei Paul, în urma acțiunilor de deportare ordonate de Elemér Éder și-au pierdut viața în jur de 200 de evrei din Secuime.

¹⁸ Miklós Kozma a dispus ancheta în urma unei noi intervenții a lui Margit Slachta.

¹⁹ Scrisoarea adresată de Dr. Miklós Adler preotului reformat Zoltán Vántsa din Miercurea Ciuc, februarie 1974, Bács-Szabó, 1999, 9-10.

²⁰ În Ardeal cunoscut și sub numele de Endre Polláck.

²¹ Isacu, Gheorghe, Comandamentele militare horthyste. Mijloc de samavolnicii în stil mare, cercetate de Tribunalul Poporului din Cluj. *Tribuna Nouă* [Cluj], nr. 100, 1 martie 1946, 1-3.

În aceeași perioadă, expulzările din comitatul Mureș-Turda au afectat 678 de locuitori evrei și români. Maiorul de jandarmi Sándor Dobay și bandele sale înarmate au străbătut localitățile ardelene dintre Ungheni și Voinicești, snopind în bătaie în fiecare localitate întâlnită un număr de 60-80 de localnici, bărbați și femei, pentru a-i forța să se refugieze în România. Și generalul Gyula Vida, comandantul militar al Târgu Mureșului a încercat să determine mulți evrei să părăsească Transilvania de Nord. În acest scop a retras de îndată 50 de licențe de comercializare a alcoolului din cele 55, respectiv 25 de licențe de comercializare a tutunului din totalul de 27, aflate în posesia evreilor târgu-mureșeni.²²

2. Holocaustul prin gloanțe – cel de al doilea val al deportărilor

Deportările organizate de autoritățile militare și civile ungare au continuat în 1941, extinzându-se pe tot cuprinsul Transilvaniei de Nord. KEOKH-ul (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság [Autoritatea Națională Centrală de Control al Străinilor]) își intensificase vizibil activitatea încă dinainte de 27 iunie 1941, când Ungaria a intrat în războiul împotriva Uniunii Sovietice. KEOKH-ul a elaborat un plan pentru strămutarea evreilor „străini” pe teritoriul sovietic. Pretextul expulzărilor era îndepărtarea „evreilor polonezi și ruși” care sosiseră în Transcarpatia după 1939, când avusese loc invazia Germaniei în Polonia și 22 iunie 1941, data atacului german împotriva Uniunii Sovietice. Însă planul elaborat și instrucțiunile autorităților au dat naștere la o multitudine de interpretări, aducând după sine expulzarea și deportarea unui număr mare de persoane ai căror înaintași fuseseră cetățeni ungari.

Cercetări atente și minuțioase au stabilit că elaborarea planului de deportare în masă a fost inițiată la finele lunii iunie 1941 de ministrul apărării, Károly Bartha, și de Henrik Werth, comandantul statului major al armatei. La 1 iulie 1941, planul finalizat a fost aprobat de guvernul ungar și semnat de primul ministru Miklós Bárdossy și agreeat,

²² Arhivele Naționale ale României, Serviciul Comitatean Cluj, Fond Parchetul General al Curții de Apel, Dosar nr. 3/1946, 81.

din start de un număr mare de funcționari guvernamentali, printre care și de locotenent-colonelul Miklós Kozma, care începând din 12 septembrie 1940 ocupa funcția de comisar guvernamental al Transcarpatiei.²³ E fără putință de tăgadă că însuși guvernatorul Miklós Horthy avea cunoștință de acest plan și sprijinea ideea deportărilor.

Punerea în aplicare a acestui plan care depășea limitele Transcarpatiei a fost lăsată în seama lui Kozma. Cadrul juridic al expulzărilor era determinat de o serie de decrete confidentiale, elaborate de KEOKH, care contraveneau chiar și unor importante legi ale Ungariei.²⁴

La 7 iunie Kozma i-a transmis primului ministru ideile sale privitoare la începerea cât mai grabnică a expulzărilor. Intensificarea activității sale este reflectată de întâlnirile frecvente cu persoane abilitate din guvern. În data de 10 iunie purta discuții cu ministrul de interne, în 14 iunie cu premierul, iar în 21 iunie cu guvernatorul Miklós Horthy.²⁵ La doar două săptămâni după intrarea Ungariei în războiul împotriva Uniunii Sovietice, Kozma îi adresa o scrisoare lui Bárdossy, aducându-i la cunoștință că „peste o săptămână va demara deportarea peste graniță a evreilor galițieni, a agitatorilor ucraineni expuși și a țiganilor”.²⁶

Ca urmare, autoritățile au adunat un număr mare de evrei din mai toate localitățile Transilvaniei de Nord, categorisiți drept „străini” sau „cu cetățenie dubioasă” și i-au deportat. Marea majoritate a deportaților provenea din zonele de nord și nord-est ale Transilvaniei de Nord, mai exact din comitatele Satu Mare, Ugocea, Maramureș și

²³ Gellért, Ádám; Gellért, János, Az 1941. évi körösmezői deportálások. A kitoloncolásokat jóváhagyó minisztertanácsi döntés háttere. [Deportările de la Körösmező din anul 1941. Fundalul Hotărârii Consiliului de Miniștri privind aprobarea expulzărilor]. *Betekintő* [Budapest], nr. 2, 2012; vezi: http://www.betekinto.hu/2012_2_gellert_gellert; descărcat: 28 decembrie 2013.

²⁴ Randolph L. Braham, Historical Overview, in *Braham 2013*, XXIII-XXVIII.; vezi și: Frojimovics 2007, 57-102.

²⁵ Eisen, George; Stark, Tamás, The 1941 Galician Deportation and the Kamenets-Podolsk Massacre: A Prologue to the Hungarian Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies* [Washington], vol. 27, no. 2, Fall 2013, 219.

²⁶ Ormos, Mária, *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós* [Miklós Kozma: un lider mghiar de media], vol. II. PolgART, Budapest, 2000, 758. (în continuare: Ormos 2000).

Bistrița-Năsăud, unde trăia populația evreiască cea mai săracă, în rândul căreia se numărau și circa 25.000 de hasizi.

Evident, și în celelalte comitate a continuat strângerea evreilor de care, dintr-un motiv sau altul, localnicii voiau să se debaraseze, inclusiv în comitatele secuiești (Ciuc, Trei Scaune, Mureș-Turda și Odorhei), întrucât deportările constituiau un prilej excelent de a scăpa de concurență.

Multe dintre persoanele afectate de aceste măsuri inumane se născuseră pe teritoriul Ungariei, dar nu-și puteau dovedi cetățenia fie pentru că autoritățile refuzau să le elibereze documentele necesare, fie pentru că aceste acte erau imposibil de obținut. În lunile martie-august 1941 a fost adunat un număr mare de evrei care apoi au fost transportați pe calea ferată la Kőrösmező. De acolo deportații au fost deportați de armata maghiară – în general pe jos sau cu autocamioanele – pe teritoriul Galiției de Vest pentru a fi preluați de trupele SS care transportau câte o mie de persoane pe zi, tot cu camioanele sau pe jos, către Colomeea,²⁷ de unde ajungeau în final la Cameneț-Podolsk,²⁸ din vestul Podoliei,²⁹ localitate aflată la răsărit de Galiția. Marea majoritate a deportaților din Galiția era expusă crimelor în masă și a pierit în acea fază a tragediei evreimii maghiare din cel de al Doilea Război Mondial, cunoscută sub denumirea de „Holocaustul prin gloanțe”.³⁰

²⁷ În ucraineană: Коломия, în poloneză Kolomyja.

²⁸ În ucraineană: Кам'янець-Подільський [Kamianet-Podolskii]; în poloneză: Kamieniec Podolski.

²⁹ În ucraineană: Поділля [Podilia]; în poloneză: Podole; rusește: Подолье [Podolie].

³⁰ Multe cărți și studii importante conțin capitole referitoare la adunarea, deportarea și masacrarea evreilor, după cum urmează: Braham, Randolph L., *The Kamenets-Podolsk and Délvidék Massacres. Prelude to Holocaust in Hungary. Yad Vashem Studies* [Ierusalim], anul IX, 1973, 133-156; Majsai Tamás, *A kőrösmezei deportálás 1941-ben* [Deportarea la Kőrösmező din 1941]. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, IV-V, 1984-1985, 59-86; Majsai Tamás, *A magyar Holocaust első felvonása, 1941* [Primul act al Holocaustului ungar, 1941], în *Holocaust emlékkönyv a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulóján* [Carte memorială a Holocaustului, la 50 de ani de la deportarea evreilor din provincie]. *Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség – TEDISZ*, Budapest, 1994, 303-309. Braham, Randolph L., *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. Columbia University Press, New York, 1994; Ormos 2000, 753-767; Karsai 2001, 228-232; Christian Gerlach-Götz Aly, *Az utolsó fejezet* [Ultimul capitol]. Noran-Kiadó 2004,

Unul dintre primele grupuri adunate și deportate în 1941 a fost alcătuit dintr-o parte semnificativă a comunității din Borșa, Maramureș. În data de 30 aprilie i-au constrâns să treacă munții și să se refugieze în România. Mulți dintre ei au căzut victimă gerului, foamei, epuizării sau au fost sfârtecați de animalele sălbatice, 24 dintre ei aflându-și moartea în Carpați.³¹

În vara lui 1941, 400 de evrei din Crăciunești³² au fost urcați în vagoane și expulzați în localitatea Mezőhát (Lazecinia) din Galiția (azi în Ucraina). Majoritatea lor a pierit în masacrele din zilele de 27-28 august comise în mai multe locuri din împrejurimile Cameneț-Podolskului. Cei care supraviețuiseră acestor masacre au fost uciși în toamna anului 1941 în ghetourile din Stanislav³³ și Horodenca. Potrivit unor surse, doar șase persoane au supraviețuit acestor grozăvii,³⁴ în timp ce o altă sursă vorbește de membrii a opt familii supraviețuitoare³⁵. În 1941 au fost deportați 450 de evrei din Sighetul Marmației. În 15 iulie 1941, pe parcursul unei singure zile, au fost deportați 300 de evrei din comitatul Satu Mare.³⁶ De altfel, în vara lui 1941, doar din

Budapest, 2005, 71-77. Frojmovics 2007, 57-102; Randolph L. Braham-Tibori Szabó Zoltán (ed.), *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája* [Enciclopedia geografică a Holocaustului din Transilvania de Nord]. Park Könyvkiadó-Koinónia, Budapest-Kolozsvár, 2008 (în cele ce urmează: Braham-Tibori Szabó 2008); Komoróczy Géza, *A zsidók története Magyarországon* [Istoria evreilor din Ungaria] Kalligram, Bratislava, 2012, 619-629; Braham 2013, XXIII-XXVIII.

³¹ Arhivele Naționale ale României, Serviciul Comitatelan Cluj, Fond Parchetul General al Curții de Apel, Dosar nr. 3/1946, 180.

³² În ucraineană: Кричунів [Criciviv]; în idiș: Crecinef.

³³ În germană: Stanislau; în ucraineană: Станіслав/Станіславів [Stanislav/Stansliviv]; în poloneză: Stanisławów – azi Івано-Франківськ [Ivano-Frankivsk], în Ucraina.

³⁴ Kallós, Miklós, Már 1941-ben deportáltak és kiirtottak 400 máramaros zsidót [400 de evrei maramureșeni au fost deportați și exterminați încă din 1941]. *Egység* [Kolo-zsvár/Cluj], anul III, nr. 108, 11 iunie 1948, 5.

³⁵ Frojmovics spune că din Crăciunești au fost deportate 496 de persoane și doar ră-mășițele a opt familii au supraviețuit masacrelor. Vezi detalii în Frojmovics Kinga, Máramaros vármegye [Comitatul Maramureș], în *Braham-Tibori Szabó 2008*, 254-255.

³⁶ Hegyi, Ágnes; Löwy, Dániel, Szatmár vármegye [Comitatul Satu Mare], în *Braham-Tibori Szabó 2008*, 305.

Satu Mare au fost deportați circa o mie de evrei,³⁷ dar s-au găsit date și despre deportările din Dej, Gherla, Zalău, Cluj, Târgu Mureș și multe alte orașe ardelenene. Potrivit uneia dintre sursele românești, aceștia constituiau o parte din cei 2000 de evrei din Transilvania de Nord, deportați în Galiția, în anul 1941³⁸ de autoritățile ungare.

Soarta comunității din Apsa de Sus³⁹, care pe atunci număra 1289 de suflete, constituie un exemplu edificator pentru ceea ce s-a întâmplat cu evreii din comitatul Maramureș în anul 1941. În iulie 1941, jandarmii i-au adunat pe evreii din localitate în clădirea școlii locale unde le-au verificat actele timp de trei zile. În urma controlului două treimi dintre ei au fost declarați apatrizi și duși în gara localității învecinate, Bocicoiel, unde i-au îmbarcat în vagoane și i-au deportat dincolo de frontieră, în localitatea Horodenca, aflată sub ocupație germană. De acolo și-au continuat drumul către răsărit, dincolo de Nistru, pe jos, fără hrană și apă, până când au ajuns în orașul Tłuste. Mulți dintre ei au murit pe drum, în parte din cauza marșului forțat, în parte din cauza maltratărilor comise de membrii milițiilor ucrainene care-i escortau. Peste câteva zile i-au trimis la Jazłowiec, unde i-au divizat în două grupuri. Membrii unuia au ajuns la Cameneț-Podolsk, unde în zilele de 27-28 august au căzut victime crimelor în masă prin împușcare, organizate de SS și executate de milițiile ucrainene.

O parte însemnată din cel de al doilea grup a ajuns în ghetourile din Ucraina (Stanislav, Colomeea etc.), împărțășind soarta acestora, în timp ce restul deportaților au reușit să se întoarcă la Apsa de Sus. Peste un an, în toamna lui 1942, exact în ziua de Roș Hașana, jandarmii au dat buzna în sinagogă și au controlat din nou documentele oamenilor. Cei declarați apatrizi au fost deportați din nou în Galiția, de unde nici unul nu a mai revenit. Într-un raport datat aprilie 1944, s-a

³⁷ Hegyi, Ágnes; Lówy, Dániel, Szatmár vármegye [Comitatul Satu Mare], in *Braham-Tibori Szabó 2008*, 350.

³⁸ Bodea 2001, 67; vezi și: Arhivele Naționale ale României, Serviciul Comitatelan Cluj, Fond Parchetul General al Curții de Apel, Dosar nr. 3/1946, 173-180; potrivit celor mai recente cercetări numărul evreilor deportați din Transilvania de Nord a fost mult mai mare.

³⁹ În ucraineană: Верхне Водяне [Verhnie Vodiane]; în idiș: Ober-Apsa.

consemnat desființarea comunității evreiești din Apșa de Sus, întrucât optzeci la sută dintre evreii localnici muriseră în Galiția împreună cu rabinul lor, hahamul fiind singurul fruntaș religios care mai rămăsese în localitate.⁴⁰

217 evrei din Apșa de Jos⁴¹ au fost deportați în Galiția; majoritatea au fost uciși la Cameneț-Podolsk, alții au fost duși în ghetoul din Stanislav și executați în toamna lui 1941.⁴² Aceeași soartă au avut-o și două treimi din evreimea locuitoare la Bustea,⁴³ precum și mulți alți evrei din comitatele din nordul și nord-estul Transilvaniei de Nord. Un soldat maghiar a fost martor ocular la uciderea unui număr de 120 de evrei din Dâmbu,⁴⁴ el fiind și cel care avea să anunțe comunitatea evreiască locală despre acest masacru.

Între 15 iulie și 9 august 1941 au fost deportați la Kőrösmező 17.306 evrei dintre care 15.567 au fost duși în Galiția. După 1 august, teritoriile din Galiția, aflate la est de Kőrösmező, au intrat sub jurisdicția armatei germane. La 8 august, dând curs cererii germanilor,⁴⁵ ministrul de interne Keresztes-Fischer a ordonat sistarea expulzărilor, însă armata maghiară a continuat deportarea evreilor în Galiția. Până la finele lunii august circa 3000 de evrei au fost predați trupelor SS din Galiția.

⁴⁰ Frojimovics Kinga, Máramaros vármegye [Comitatul Maramureș], in *Braham-Tibori Szabó 2008*, 195-196; Frojimovics 2007, 114, 117.

⁴¹ În ucraineană: Нижня Апша [Nijnia Apșa] sau Діброва [Dibrova]; în idiș: Unter-Apsa.

⁴² Baza de date DEGOB, mărturia nr. 129, iunie 1945, vezi detalii pe: <http://www.degob.hu/index.php?showjk=129>; descărcat în 21 ianuarie 2014.

⁴³ În ucraineană: Буштино [Buștino].

⁴⁴ În ucraineană: Дубове [Dubove].

⁴⁵ În acea vreme forțele armate germane nu erau pregătite pentru deportarea în masă a evreilor din Ungaria, Transilvania de Nord și Transcarpația și au protestat și față de uciderea în masă „dezorganizată” a evreilor din România, deportați de armata română în Basarabia și Transnistria. Ungaria nu a vrut să-i preia pe evreii care supraviețuiseră masacrelor și a pus în aplicare măsuri stricte pentru a împiedica revenirea lor în Ungaria. Vezi detalii în Gellért Ádám-Gellért János, Menekülés a népirtás elől. Az 1941-es deportáltak hazatérési kísérletei és a magyar állam ellenintézkedései [Fuga de genocid. Tentativele de întoarcere în patrie a deportaților din 1941 și măsurile de contracarare luate de statul ungar]. *Betekintő* [Budapest], nr. 3, 2013; vezi: http://www.betekinto.hu/2013_3_gellert_gellert; descărcat: 3 ianuarie 2014.

La sfârșitul lui august 1941 acțiunea a fost suspendată temporar, dar continuată nestingherit în luna următoare. Deportările au fost sistate abia la sfârșitul anului 1942, dar până atunci, pe parcursul anilor 1941 și 1942, numărul victimelor din Galiția depășise 20.000.⁴⁶

Armata maghiară i-a transportat pe deportați pe teritoriile aflate dincolo de Nistru și i-a predat armatei germane. În 27-28 august 1941, un număr de 23.600 de evrei au fost măcelăriți de batalionul de poliție SS nr. 320 aparținând Einsatzgruppe-C, aflată sub comanda Obergruppenführerului SS Friedrich August Jeckeln, ajutată de milițiile ucrainene. Majoritatea covârșitoare a victimelor (10-15.000 de persoane) fusese deportate din Ungaria, dar printre ele se numărau și mulți evrei localnici, adunați din Colomeea, Cameneț-Podolsk și împrejurimi.⁴⁷

Mulți au fost îngropați de vii. Generalul Jeckeln a confirmat în raportul său că la Cameneț-Podolsk au fost împușcați 23.600 de evrei. Acesta a fost primul masacru din timpul Holocaustului în care numărul morților avea un ordin de mărime cu cinci cifre. Potrivit lui Braham, doar 2000 din cei 18.000 de evrei deportați din Ungaria au supraviețuit Holocaustului prin gloanțe.⁴⁸

În urma anchetei demarată la inițiativa lui Zoltán Szirtes în 1998, departamentul de criminalistică al comandamentului național de poliție din Ungaria a ajuns la concluzia că deportările și masacrele din Cameneț-Podolsk au fost organizate în comun de ministerul de interne și ministerul apărării, constituind „prima etapă a Holocaustului din Ungaria”. Pe baza acestei concluzii au fost identificate 91 de persoane care, prin deciziile și măsurile luate, s-au făcut responsabile pentru această tragedie; 90 dintre ele deja decedaseră, iar una a murit în perioada anchetei. În consecință pentru aceste crime nici o persoană nu a fost deferită justiției.⁴⁹

⁴⁶ Frojimovics Kinga, A galíciai deportálások [Deportările în Galiția]. *Népszabadság* [Budapest], 1 februarie 2014. Pentru detalii vezi: http://nol.hu/lap/hetvege/20140201-a_galiciai_deportalások; descărcat în 8 februarie 2014.

⁴⁷ Frojimovics 2007, 129.

⁴⁸ Braham 2013, XXVIII.

⁴⁹ Korn Horváth Zsuzsa, Adalék a magyar holokauszt első szakaszának történetéhez és a Bárdossy-kormány felelősségéhez [Contribuții la istoria primei etape a Holocaustului]

Deportările au continuat în 1942 prin adunarea repetată a „evreilor apatrizi” din diferitele părți ale Transilvaniei de Nord și deportarea lor în Galiția. Până la sfârșitul anului 1942, 16.000 de evrei, din cei peste 20.000 deportați din Ungaria, au fost împușcați în cap, mitraliați și aruncați în gropi comune, schilodiți, azvârliți în apele Nistrului sau uciși în alte feluri. Aceste deportări ordonate de Budapesta, soldate cu 4-5000 de victime din Transilvania de Nord, s-au încheiat cu primul masacru de amploare din timpul Shoah-ului.

3. Exterminarea prin muncă forțată, înfometare și boli – cea de a treia etapă a genocidului

În Ungaria existase munca forțată și înainte de realipirea Transilvaniei de Nord în august 1940, însă după această extindere teritorială, respectiv mai ales după ce Ungaria a intrat, alături de germani, în războiul contra Iugoslaviei, condițiile din detașamentele de muncă au devenit tot mai precare.

Decretul ministerului de interne nr. 2670/1971-ME, semnat de primul ministru László Bárdossy la 16 aprilie 1941, obliga toți evreii ați pentru serviciul militar să efectueze doi ani de „serviciu auxiliar de muncă” în armată.

Armata a Doua Maghiară, cu un efectiv de 250.000 de militari, aflată sub comanda generalului Gusztáv Jányi, a părăsit Ungaria în aprilie 1942 fiind însoțită de detașamente de muncă forțată, având în componență 50.000 de persoane. Aceștia din urmă au fost puși să efectueze, în Ucraina, nenumărate lucrări pentru armata germană începând de la construcția, întreținerea și curățarea căilor ferate și drumurilor și până la deminarea teritoriilor minate.⁵⁰ Condițiile de trai și de muncă ale celor din detașamentele de muncă erau deosebit de proaste, ca urmare, în primul rând, a atitudinii virulent antisemite

tului din Ungaria și la responsabilitatea guvernului Bárdossy]. *Élet és Irodalom* [Budapest], an XLIV, nr. 1, 7 ianuarie 2000.

⁵⁰ Braham 2013, XXXIV.

manifestată de comandanți și gardieni, dar și din cauza lipsei unei alimentații consistente și a asistenței medicale corespunzătoare.⁵¹

Încorporarea în detașamentele de serviciu auxiliar de muncă a bărbaților evrei din Transilvania de Nord a început în vara anului 1942. Efectivele de aproape 15.000 de persoane din Transilvania de Nord înrolate în aceste detașamente au fost trimise mai întâi în lagăre de muncă din Ungaria, iar apoi pe linia frontului din Ucraina. Din literatura Yizkor cunoaștem exact că o mare parte dintre aceștia au pierit în urma înfometării, a bolilor, a crimelor în masă și a rănilor suferite.

De pildă, evrei din Transilvania de Nord, aflați în detașamentele de muncă au murit, în zorii zilei de 29 aprilie 1943, la Doroșici, când honvezii maghiari au dat foc spitalului de campanie în care zăceau bolnavii de tifos.⁵² Drept urmare 478 din cei 670 de bolnavi au ars de vii, 56 dintre cei care au încercat să se salveze fiind mitraliați de soldații maghiari. 80 din cei 136 de răniți au murit în spitalul militar din Korosteni.⁵³ Din relatări știm cu siguranță că printre victimele acestui măcel s-au numărat și evrei din Transilvania de Nord, proveniți din comitatele Cluj, Bihor și Odorhei.

Una dintre cele mai cumplite crime în masă care au vizat membri detașamentelor de muncă forțată s-a petrecut în septembrie 1944 în localitatea Leordina⁵⁴ din comitatul Maramureș. După deportarea evreilor localnici la Auschwitz-Birkenau, în împrejurimile Leordinei, a

⁵¹ Pentru o imagine generală asupra sistemului detașamentelor de muncă din armata ungară vezi: Braham, Randolph L., *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. Columbia University Press, New York, 1994; versiunea maghiară: Braham 1997, 287-370; mai vezi: Braham, Randolph L. (ed.), *The Wartime System of Labor Service in Hungary*. Columbia University Press, New York, 1995.

⁵² După alte surse masacrul a avut loc în 30 aprilie 1943 și stabilimentul de carantină număra 800 de persoane; vezi Braham 2013, XXXVI.

⁵³ Pentru detalii vezi: Katona, Béla, *Várad a viharban* [Oradea în furtună]. TEALA Kórháztámogató Egyesület, Nagyvárad, [1946], 75; Vezi și: Löwy, Dániel, Valójában mi is történt Dorosicsban? A hetven évvel ezelőtti vizsgálat megbízhatósága [Ce s-a petrecut, de fapt la Dorosics? Cât de credibilă este o anchetă efectuată în urma cu 70 de ani]. *Kritika* [Budapest], anul XLIII, nr. 1-2, ianuarie-februarie 2014, 2-6.; vezi de asemenea: http://nol.hu/kritika/20140226-valojaban_mi_is_tortent_dorosicsban; descărcat: 27 februarie 2014.

⁵⁴ În idiș: Lerdina.

sosit un detașament de muncă format din evrei și români. Comandan-
tul lor, Antal Keren, plănuia să-i lichideze pe toți cei din acest detașă-
ment prin minarea drumului pe care lucrau. Planul a ajuns la urechile
membrilor detașamentului care s-au refugiat în localitățile învecinate,
mulți dintre ei adunându-se la Leordina. Atunci locotenent-colonelul
Keren și soldații din armata maghiară au încercuit și incendiat satul
care a ars din temelii. Au fost uciși în jur de 100 de evrei și 300 de
români din detașamentul de muncă.⁵⁵

Până la sfârșitul războiului, mulți dintre cei înrolați în detașamen-
tele de muncă au fost luați prizonieri de sovietici⁵⁶ și o mare parte
dintre ei au murit în prizonierat, mai ales în lagărele de muncă forțată.
Din păcate, nu cunoaștem numărul total evreilor care și-au pierdut
viața în sistemul de muncă obligatorie al armatei maghiare.⁵⁷ Acest
lucru e valabil, de altfel, și pentru evreii pieriți în lagărele de muncă
forțată din Uniunea Sovietică.

4. Camere de gazare, crematorii și muncă de sclavi – etapa nimicirii totale

În 1943, guvernului budapestan condus de Miklós Kállay i-a fost
limpede că Germania a pierdut războiul, de aceea a încercat să creeze,
treptat, legături cu forțele aliate occidentale. Dar aceste eforturi nu au
trecut neobservate de germani.

⁵⁵ Frojimovics, Kinga, Máramaros County and Máramaros Administrative District, în *Braham* 2013, 597.

⁵⁶ Unul dintre aceștia, Sándor Mihály, a petrecut șase ani și jumătate în prizonieratul sovietic. A fost luat prizonier în 1941 și eliberat în 1947. Mihály, născut în 1919, în să-
tucul Zăuani din Sălaj, a relatat despre aceste încercări în cartea sa de memorii: Mi-
hály Sándor, *Az ellopott fiatalság* [Tineretea furată]. Editura Incitato, Cluj, 2008. Un
coleg de suferință, supraviețuitor al Holocaustului și Gulagului, este Mihai Eisikovits,
care a servit trei ani în detașamentele maghiare de muncă obligatorie, apoi patru ani
în taberele sovietice de muncă forțată, reîntorcându-se în orașul său natal, Gherla,
abia în august 1948. Pentru detalii vezi: Ghiță, Andrea, *Mihai Eisikovits: o victimă a
Holocaustului și, apoi, a Gulagului*; <http://www.acum.tv/articol/21957>; descărcat: 7 fe-
bruarie 2011. Vezi și: *Eisikovits Mihály, România*; [http://www.centropa.org/hu/biogra-
phy/eisikovits-mihaly](http://www.centropa.org/hu/biogra-
phy/eisikovits-mihaly); descărcat: 23 ianuarie 2014.

⁵⁷ Vezi: [http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/wiesel/holocaust_in_northern_
transylvania.pdf](http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/wiesel/holocaust_in_northern_transylvania.pdf); descărcat: 2 februarie 2014.

Adolf Hitler a decis să împiedece, cu orice preț, ieșirea Ungariei din alianța puterilor Axei și, pentru a evita repetarea cazului Italiei, a decis să ocupe Ungaria. Din acest motiv, la jumătatea lunii martie 1944, guvernatorul Horthy a fost invitat la Schloss Klesheim, în apropiere de Salzburg, să se întâlnească cu Führerul.

În timpul convorbirilor germano-ungare de la Schloss Klesheim, desfășurate în zilele de 17-18 martie, forțele militare germane au pornit acțiunea Margharete 1 îndreptată împotriva Ungariei. La Schloss Klesheim, Horthy a discutat și personal cu Hitler, dar a trebuit să cedeze la argumentele Führerului și, în final, a acceptat să predea celui de-al III-lea Reich chiar și 300.000 de evrei maghiari, pentru „a lucra în producția de război”.⁵⁸

Forțele germane (Wehrmacht, Gestapo, SS, SD, SIPO) au ocupat Ungaria la 19 martie 1944. La 22 martie, după ce s-a întors la Budapesta, Horthy a numit un nou guvern filonazist. Noul prim-ministru, Döme Sztójay, fost ambasador la Berlin, a subordonat germanilor și intereselor lor principalele instrumente ale puterii de stat (poliția, jandarmeria și funcționarii publici).

În același timp, înțelegerea de la Schloss Klesheim a reprezentat fundamentul punerii în aplicare în Ungaria a proiectelor naziste germane vizând soluția finală (Endlösung). Obersturmbannführerul SS Adolf Eichmann a sosit imediat la Budapesta în fruntea comandoului său special (Sonderkommando) de circa 100 de persoane. Scopul urmărit de el era punerea în aplicare cât mai grabnică a proiectului soluției finale elaborate în Germania.

Două personaje-cheie – László Baky (secretar de stat cu probleme politice) și Endre László (secretar de stat cu probleme ale administrației publice) – au fost numite în fruntea secretariatelor de stat din cadrul ministerului de interne. Amândoi erau oameni politici filonaziști care, împreună cu locotenent-colonelul de jandarmi László Ferenczy, însărcinat cu punerea în aplicare a măsurilor antievreiești, s-au dovedit sprijinitori extrem de entuziaști ai deportărilor.

⁵⁸ Braham 2013, XLIV.

La 7 aprilie 1944 măsurile antievreiești au început în forță. Ca un prim pas, Baky a semnat Decretul nr. 6163/1944.res., dispoziția legală care detalia procedeele de adunare, concentrare, ghetozare și deportare a evreilor. Această dispoziție a fost baza juridică a consultărilor ungaro-germane din 4 aprilie de la ministerul de interne, în cadrul căreia au fost elaborate amănunțit procesele de expropriere, ghetozare și deportare. Detaliile întregii acțiuni au fost precizate printr-o serie de decrete și ordine strict secrete și de dispoziții de aplicare ale acestora într-o etapă ulterioară. Însuși Eichmann a rămas surprins de sprijinul primit din partea proaspăt numitului guvern marionetă și de membrii lui filonaziști care, din primul moment, au dovedit că sunt susținători entuziaști ai începerii cât mai grabnice și finalizări rapide a programului de deportare.

Din motive tactice și tehnice, teritoriul țării a fost împărțit în 10 circumscripții de jandarmi care formau șase zone de operațiune. Cea mai mare parte a teritoriului Transilvaniei de Nord aparține zonei II de operațiune și cuprindea circumscripția IX de jandarmi (comitatele Bistrița-Năsăud, Cluj, Satu Mare, Sălaj, Solnoc-Dăbâca, precum și partea de est a comitatului Bihor), apoi circumscripția X de jandarmi (comitatele Ciuc, Trei Scaune, Mureș-Turda și Odorhei), respectiv Ținutul Secuiesc. Comitatele Maramureș și Ugocea aparțineau zonei I de operațiune care includea circumscripția VIII de jandarmi. Colonelul Tibor Paksy-Kiss a fost însărcinat cu conducerea campaniei antievreiești în zona II de operațiune, iar colonelul Győző Tölgyessy a îndeplinit funcția de comandant al zonei I de operațiune.

Pentru a oferi o explicație acceptabilă evacuării masive a evreilor, Transilvania de Nord și Transcarpatia au fost declarate teatre de război.⁵⁹ Béla Ricsóy-Uhlarik a fost numit comisar guvernamental al teritoriului declarat teatru de război din Transilvania de Nord. Între timp, autoritățile au răspândit informația potrivit căreia „muncitorilor evrei” care vor fi trimiși în Germania li se va permite să fie însoțiți de familie. Au făcut acest lucru pentru a spori sentimentul de securi-

⁵⁹ Decretul 1440/1944. ME. din 12 aprilie 1944 a fost aplicat retroactiv de la 1 aprilie. (ME – decret al primului ministru)

tate în rândurile evreilor și pentru a maximiza viitorul lor randament în întreprinderile germane de război. În declarații deosebit de cinice, aceste informații au fost întărite și de Sztójay și Horthy.⁶⁰

Nemții au sosit în comitatele din Transilvania de Nord la sfârșitul lui martie, unde – așa cum procedaseră de-acum și la Budapesta și în alte orașe ungurești – i-au arestat de îndată pe evreii cei mai influenți și cei mai bogați, precum și persoanele cunoscute ca având vederi de stânga. La Cluj au fost arestate cel puțin 150 de persoane, la Baia Mare 50 și alte sute la Oradea, Târgu Mureș, Satu Mare, Bistrița și alte orașe. Acestea au fost internate în lagăre de concentrare maghiare.

Exproprierea valorilor evreiești și deportarea evreilor au fost organizate „mult mai eficient și mai profesionist” decât în prima și a doua etapă a Holocaustului din Transilvania de Nord. Din aprilie 1944 și în Transilvania de Nord au fost puse în aplicare dispoziții ale guvernului ungar vizând jefuirea și exproprierea totală a evreimii. La 6 aprilie ministerul de interne a emis Decretul secret nr. 6138/1944.VI.res. BM, care cerea tuturor circumscripțiilor de jandarmi din țară să ia măsuri imediate și eficiente pentru a împiedica ascunderea, valorificarea particulară sau predarea (pentru păstrare) la prieteni creștini ale bijuteriilor și altor obiecte de valoare evreiești.⁶¹ Locuitorii care, potrivit legilor rasiale în vigoare, erau considerați evrei au fost excluși⁶² din organizațiile profesionale, concediați din instituții publice⁶³ și particulare,⁶⁴ li s-a interzis să dețină farmacii⁶⁵ și treptat au fost lipsiți de cele mai valoroase obiecte. O serie de dispoziții legale precizau că evreilor le era interzis să folosească telefonul, să aibă aparate de radio și nu li se permitea să asculte posturi de radio străine,⁶⁶ să posede arme de foc,⁶⁷

⁶⁰ Pentru alte detalii, vezi: Braham 1997, 388-389, 393.

⁶¹ Braham 2013, LV.

⁶² Decretul nr. 1220/1944. ME., 29 martie 1944.

⁶³ Decretul nr. 1120/1944. ME., 29 martie 1944.

⁶⁴ Decretul nr. 1540/1944. ME., 21 aprilie 1944

⁶⁵ Decretul nr. 1370/1944. ME., 12 aprilie 1944.

⁶⁶ Decretul nr. 1490/1944. ME., 18 aprilie 1944; Ordinul nr. 217.300/1944. KKM. al ministrului Comerțului și Transporturilor, 19 aprilie 1944; Ordinul nr. 33.000. el. 18/1944. al ministrului Apărării naționale, 20 aprilie 1944.

⁶⁷ Decretul nr. 1630/1944. ME., 26 aprilie 1944.

autoturisme,⁶⁸ nu li se permitea să angajeze neevrei în gospodăriile lor,⁶⁹ și nici să dețină edituri⁷⁰ sau instituții de învățământ,⁷¹ etc.

Mai mult, li s-a interzis să călătorească,⁷² să intre în magazine, să aibă legături cu neevreii și, începând din 5 aprilie, fiecare evreu în vârstă de peste șase ani trebuia să poarte în partea stângă a pieptului, într-un loc vizibil, o stea a lui David de 10x10 cm, de nuanță „galben canar”.⁷³ S-a pus sechestru pe proprietatea privată evreiască, pe stocurile comerciale, pe mașini și utilaje,⁷⁴ s-a redus aprovizionarea cu alimente a evreilor (rația),⁷⁵ iar elevilor evrei li s-a interzis să poarte uniformă.⁷⁶

Administrațiilor locale li s-a cerut să colaboreze cu organizațiile evreiești și să întocmească o evidență atotcuprinzătoare a evreilor. La 27 aprilie, ministrul Aprovizionării publice a dispus⁷⁷ ca, până la 1 mai, fiecare evreu să comunice la primăria localității de rezidență datele personale ca să i se elibereze noua cartelă de alimente. Mai târziu, pe baza acestor liste avea să fie adunată și internată în ghetou întreaga populație evreiască din Transilvania de Nord. Bineînțeles, evreii nu au aflat nimic despre motivul real al acestei dispoziții.

⁶⁸ Decretul nr. 1230/1944. ME., 29 martie 1944.

⁶⁹ Decretul nr. 1200/1944. ME., 29 martie 1944.

⁷⁰ Decretul nr. 10740/1944. ME., 27 aprilie 1944.

⁷¹ Ordinul nr. 8.960/1944. VKM. al ministrului Cultelor și Învățământului public, 11 mai 1944.

⁷² Decretul nr. 1270/1944. ME., 5 aprilie 1944.

⁷³ Decretul nr. 1240/1944. ME., 20 martie 1944. (Ținând cont de numărul său, probabil că decretul a fost emis la 30 martie 1944, dar în varianta oficială figurează 20 martie.)

⁷⁴ Decretul nr. 1600/1944. ME., 14 aprilie 1944; Ordinul nr. 50.500/1944. KKM. al ministrului Comerțului și Transporturilor, 20 aprilie 1944; Ordinul nr. 1077/1944. PM. al ministrului de Finanțe, 28 aprilie 1944.

⁷⁵ Ordinul nr. 108.500/1944. KM. al ministrului Aprovizionării publice, 22 aprilie 1944; Ordinul nr. 109.000/1944. KM. al ministrului Aprovizionării publice, 25 aprilie 1944.

⁷⁶ Ordinul nr. 8.830/1944. VKM. al ministrului Cultelor și Învățământului, 2 mai 1944; Ordinul nr. 8700/1944. VKM. al ministrului Cultelor și Învățământului, 4 mai 1944.

⁷⁷ Ordinul nr. 108.510/1944 al ministrului Aprovizionării publice, 27 aprilie 1944.

La 26 aprilie, premierul Sztójay a emis un decret care urma să reglementeze „unele chestiuni legate de locuințele evreilor și desemnarea domiciliilor lor”.⁷⁸ De fapt a fost o dispoziție legală care a făcut posibilă ghetozarea populației evreiești. Toți evreii care respectau decretele și ordinele enumerate anterior au fost obligați să predea ultimele bijuterii, obiecte de valoare și ultimii bani. Imediat ce evreii au fost adunați și nevoiți, împotriva voinței lor, să-și părăsească casele și locuințele, a început jefuirea bunurilor lor. Funcționari, care urmau să preia locuințele evreiești și să întocmească inventarul și-au însușit cele mai valoroase obiecte. Mai târziu, locuințele evreilor au fost jefuite de militarii unguri și germani, precum și de civili lacomi aparținând tuturor naționalităților creștine.

Detaliile despre ghetozarea evreilor din Transilvania de Nord au fost prezentate la trei conferințe la care au participat autoritățile locale și organele de ordine publică din cele două zone de operațiuni.

Prima a avut loc la 12 aprilie 1944 la Muncaci,⁷⁹ cu toate că dispoziția privind crearea ghetourilor a intrat în vigoare abia la 28 aprilie 1944. Această reuniune a detaliat măsurile care trebuiau să se aplice în toate comitatele ce alcătuiau zona de operațiuni, inclusiv comitatul Maramureș și a decis ca procesul de ghetozare să înceapă duminică, 16 aprilie, ultima zi de Pesah. Cea de a doua conferință a fost organizată la Satu Mare, la 26 aprilie. Aici au fost clarificate detaliile procesului de ghetozare din unitățile administrative aparținând circumscripției IX de jandarmi (comitatele Bistrița-Năsăud, Bihor, Cluj, Satu Mare, Sălaj și Solnoc-Dăbâca). Locul ales pentru cea de a treia conferință, din 28 aprilie 1944, a fost orașul Târgu Mureș, unde s-a dezbătut punerea în aplicare a adunării și ghetozării evreilor din Ținutul Secuiesc, din comitatele Ciuc, Trei Scaune, Mureș-Turda și Odorhei, aparținând celei de a X-a circumscripții de jandarmi.

⁷⁸ Decretul nr. 1610/1944. ME., 26 aprilie 1944.

⁷⁹ În maghiară: Munkács; în ucraineană: Мукачеве [Mukaceve] sau Мукачів [Mukaciv]; în rusină: Мукачово [Mukaciov]; în rusă: Мукачево [Mukacevo]; în slovacă: Mukačevo; în germană: Munkatsch vagy Munkatz; în poloneză: Mukaczewo; în idiş: Minkacs; denumire alternativă în limba română: Munceag – azi se găsește în Ucraina.

Conducerea conferințelor amintite i-a revenit secretarului de stat László Endre care a stat de vorbă personal cu funcționarii locali (prefecți, subprefecți, primari, ofițeri superiori din jandarmerie și poliție și alți funcționari), dându-le dispoziții verbale cu privire la metodele și mijloacele pe care trebuie să le aplice în procesul de strângere, concentrare și ghetozare. Pe baza dispozițiilor scrise ale secretarului de stat László Baky, participanții au desemnat locurile de adunare a evreilor, așezarea ghetourilor în fiecare zonă și au înființat echipele, brigăzile și comisiile care urmau să pună în aplicare strângerea evreilor, precum și identificarea și confiscarea averilor și valorilor evreiești. Endre a ordonat participanților și ca evreii să fie concentrați în cartierele evreiești din diferite localități, în uzine dezafectate, cărămidării, depozite goale sau școli evreiești, clădiri comunitare, sinagogi sau în tabere organizate sub cerul liber. Au fost confiscate averile evreiești, stocurile comerciale, mașinile și instalațiile și în final, evreii au fost obligați să-și predea ultimele obiecte de valoare și lichiditățile.

Așa cum am menționat, în prima zonă de operațiuni, ghetozarea a început la 16 aprilie, iar în cea de a doua zonă la 3 mai 1944. Ca urmare, la 16 aprilie au fost adunați și izolați evreii din comitatele Maramureș și Ugocea, ca apoi, la 3 mai, să înceapă strângerea evreilor în toate celelalte comitate din Transilvania de Nord. Măsurile de adunare, izolare și ghetozare au fost efectuate de jandarmeria și poliția ungară împreună cu funcționari locali și membri ai organizațiilor extremiste maghiare.

Condițiile din spațiile de concentrare și în ghetouri erau extrem de dure și inumane. Supraaglomerarea, foametea, lipsa apei, a condițiilor igienico-sanitare, precum și torturile zilnice au dat naștere la multe tensiuni și incidente. Jandarmi și detectivi i-au schingiuit nemilos – de obicei în fața membrilor de familie – pe mulți dintre deținuții pe care voiau să-i oblige să mărturisească unde și-au ascuns valorile. Mulți s-au sinucis încercând să scape astfel de torturile barbare sau au murit din cauza unor boli netratate.

Exproprierea bunurilor evreiești din Transilvania de Nord, concentrarea, ghetozarea și deportarea întregii comunității au necesitat mai puțin de două luni. După săptămâni de zile în care au îndurat lipsurile crunte și atrocitățile din ghetou, evreii au fost înghesuiți în condiții

inumane în vagoane de vite și deportați la Auschwitz-Birkenau. De la începutul lunii mai și până la începutul lui iunie au fost deportați cel puțin 135.000 de evrei. La 10 iunie, după terminologia nazistă, Transilvania de Nord a devenit „judenrein”, adică fără evrei.

Nu este nici azi pe deplin clarificat când au trimis autoritățile ungare la Auschwitz-Birkenau primul transport de evrei din Transilvania de Nord, respectiv din Transcarpatia,⁸⁰ dar se știe cu exactitate că deportarea masivă a început la 14 mai 1944.⁸¹ Potrivit altor surse, primul tren a plecat pe drumul său tragic din Sighetul Marmației și a părăsit Ungaria la Cașovia⁸² la 16 mai. Acesta a transportat în condiții cumplite în lagărul morții de la Auschwitz-Birkenau 3007 persoane. Ultimul transport din Transilvania de Nord a părăsit Oradea la 26 iunie și a dus la Auschwitz-Birkenau 2819 persoane. Este adevărat, majoritatea acestui din urmă transport provenea din acea parte a comitatului Bihor care aparținea de Ungaria trianonică.

Vom enumera în continuare orașele din Transilvania de Nord pe teritoriul cărora au fost organizate cele mai mari ghetouri și centre de imbarcare:⁸³ în comitatul Bistrița–Năsăud, la Bistrița; în comitatul Bihor, la Oradea; în comitatul Cluj, la Cluj; în comitatul Mureș-Turda, la Târgu Mureș și Reghin; în comitatul Maramureș la Ocna Slatina, Vișeu de Sus, Sighetu Marmației și Teceul Mare; în comitatul Satu Mare, la Baia Mare și Satu Mare; în comitatul Sălaj la Cehu Silvaniei; în comitatul Solnoc-Dăbâca la Dej, iar în comitatul Ugocea, la Seleușu Mare. Lagăre de concentrare temporare și ghetouri au mai funcționat la Miercurea Ciuc și Gheorgheni în comitatul Ciuc; la Sfântu Gheor-

⁸⁰ Potrivit unor martori, din comitatele Maramureș și Ugocea ar fi plecat transporturi încă de la începutul lui mai. De exemplu Eugene Hollander susține că a fost deportat, împreună cu familia, din ghetoul de la Teceu la 27 aprilie 1944, iar transportul lor a ajuns la Auschwitz trei zile mai târziu, duminică 30 aprilie. Vezi detalii în Hollander, Eugene, *From the Hell of the Holocaust. A Survivor's Story*. Ktav Publishing House Inc., Hoboken, NJ, 2000, 33-36. Astfel de declarații nu au putut fi probate până acum cu documente sau, cel puțin prin mărturiile asemănătoare de la mai mulți martori.

⁸¹ Bauer, Yehuda, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*. Yale University Press, New Haven-London, 1994, 156.

⁸² În slovacă: Košice – azi în Slovacia.

⁸³ Este vorba de centre din care trenurile au plecat direct la Auschwitz-Birkenau.

ghe în comitatul Trei Scaune; la Huedin în comitatul Cluj; la Berbești și la Dragomirești în comitatul Maramareș; la Carei în comitatul Satu Mare; la Șimleul Silvaniei în comitatul Sălaj; la Gherla în comitatul Solnoc-Dăbâca; la Bezidu Nou, la Praid, la Odorheiu Secuiesc și la Cristuru Secuiesc în comitatul Odorhei. Evreii de aici au fost transportați în ghetourile mari ale centrelor de învagonare fie cu vagoane de vite, camioane fie, în unele cazuri, pe jos.

După ce trenurile cu deportați au ajuns la Auschwitz-Birkenau, cei sosiți au fost selectați de SS-iști, procedeu urmat de asasinarea în masă în camerele de gazare a femeilor, copiilor și bătrânilor. Cadavrele au fost apoi incinerate fie în crematoriu, fie în aer liber. Deportaiții găsiți apți de muncă au fost trimiși mai târziu în alte lagăre de exterminare sau de muncă în Polonia, Letonia și Austria ocupate de germani sau în Germania, unde i-au înfometat până la moarte și i-au obligat să muncească – în special în lagăre de muncă forțată și în fabrici implicate în producția de război. Din populația evreiască numărând 165.000 de suflete a Transilvaniei de Nord, au supraviețuit lagărelor de exterminare și de muncă cel mult 35.000-40.000. Se poate aprecia deci, fără pericolul de a greși, că numărul celor uciși se situează între 125.000 și 130.000.

În perioada Holocaustului, relativ puțini evrei din Transilvania de Nord s-au refugiat în România, loc care de-acum părea mai sigur. Principalele puncte de trecere ilegală a frontierei ungaro-române se aflau în zonele apropiate de Oradea și Cluj. Numărul evreilor care au reușit să treacă în România nu este mai mare de 6-7000, dintre care cel mult 3-4000 proveneau din Transilvania de Nord. Un grup de 388 de persoane din Transilvania de Nord a reușit să fie inclus în așa numitul „Tren Kasztner”, care a transportat 1684 de evrei maghiari de la Budapesta, într-un lagăr special de la Bergen-Belsen. Pentru a-și salva viața, cei mai mulți au fost obligați să plătească germanilor. De la Bergen-Belsen o parte dintre ei a ajuns în Elveția în august 1944, iar un alt grup, în decembrie 1944.

După eliberare, majoritatea supraviețuitorilor din Transilvania de Nord ai lagărelor de exterminare germane nu s-a întors în patria-mamă, ci a încercat să se stabilească în Occident sau în Palestina; începând de la sfârșitul anilor 1940, evreii care reveniseră acasă au părăsit

masiv Transilvania de Nord. Aceasta a fost, oficial, realipită României în 1947.

II. Holocaustul în Transilvania de Sud

În temeiul celui de al II-lea Arbitraj de la Viena, pronunțat în 30 august 1940, Transilvania de Sud,⁸⁴ unde trăiau 42.000 de evrei,⁸⁵ a rămas sub stăpânire românească. Populația evreiască din România fusese nevoită să se confrunte cu legile antisemite și efectele acestora începând din 1936. Cu doar trei săptămâni înainte de pronunțarea rezultatului Arbitrajului de la Viena, în 8 august 1940, regele Carol al II-lea promulgase Decretul-lege nr. 2650 cunoscut drept „statutul juridic al evreilor”. Acest act normativ, bazat pe rasismul de tip nazist, îi excludea pe evrei din societatea românească, calificându-i drept cetățeni de rangul doi. Evreii creștinați erau considerați evrei din punct de vedere juridic, iar evreii nereligioși erau definiți drept „evrei de sânge atei”.

După ce, în România, s-a proclamat Statul Național Legionar, în 6 septembrie 1940, guvernul român a emis o serie de acte normative antievreiești. Evreii au fost deposedați de întreprinderi și alte proprietăți, au fost scoși din armată și, începând din decembrie 1940, au fost convocați în detașamente de muncă, fiind puși să presteze „muncă obligatorie de interes public” reglementată de Marele Stat Major. Condițiile din lagărele de muncă erau dure, iar comandanții români necruțători. De pildă, în lagărul de muncă de la Pâncota, aflat la 40 de kilometri de Arad, condițiile erau extrem de vitrege, bătăile și torturile fiind la ordinea zilei. Majoritatea evreilor din Transilvania de Sud au fost convocați în lagărele de muncă din Oltenia, de la Filiași și Pietra Olt; alții, în schimb, au ajuns la Focșani, în sudul Moldovei, în localitatea Ghioroc din județul Arad sau la nord-est de Lugoj, în comuna

⁸⁴ Transilvania de Sud cuprindea partea sudică a Transilvaniei istorice, teritoriul Banatului aflat sub jurisdicție românească, respectiv orașul Arad și împrejurimile sale, inclusiv teritoriul din sudul județului Bihor.

⁸⁵ Marea majoritate a evreimii din Transilvania de Sud era tot de limbă maternă și cultură maghiară, dar existau și evrei cu limbă maternă germană, mai ales cei din Banat și Ținutul Săsesc.

Chizătău-Șanovița. Alții au fost trimiși la Predeal, la Făgăraș, la Boju și Cânepiști, două localități aflate în apropierea frontierei cu Transilvania de Nord.

În august 1942, evreii comuniști sau cu vederi de stânga din Transilvania de Sud, împreună cu cei care depuseseră cerere de viză pentru Uniunea Sovietică (în scopul emigrării în Statele Unite via Uniunea Sovietică – singura rută posibilă în condițiile date) au fost deportați în lagărul de concentrare de la Vapniarca, din Transnistria. În 17 septembrie 1942 numărul internaților în acest lagăr se ridica la 1200, dintre care peste 100 sosiseră din Transilvania de Sud.⁸⁶ Mulți dintre ei și-au aflat sfârșitul acolo sau în alte lagăre. De pildă cei deportați de la Arad sau din Banat au fost duși la Tiraspol, unde i-au supus unei selecții și i-au împărțit în două grupuri. Cei din primul grup au fost măcelăriți de armata română, devenind victime ale „Holocaustului prin gloanțe”, iar cei din al doilea grup au pierit din cauza condițiilor inumane din lagărele de muncă sau de concentrare din Transnistria (precum Olgopol, Groșolovo sau Râbnița).

Începând din 1942, autoritățile românești au internat în lagărul de la Mostovo evreii arădeni și bănățeni care se convertiseră la creștinism, dar nu optaseră pentru biserica ortodoxă română, ci pentru una dintre bisericile istorice maghiare sau germane.⁸⁷

⁸⁶ Marin, William-Oancea; Gheorghe, I., *Mișcarea antifascistă și revoluția populară în Banat*. Secția de propagandă a Comitetului Județean Timiș al PCR, Timișoara, 1971, 202-203.; vezi detalii în: Neumann, Victor, *Istoria evreilor din Banat. O mărturie a multi și interculturalității Europei central-orientale*. Editura Atlas, București, 1999; Vultur, Smaranda (ed.), *Memoria salvată. Evreii din Banat ieri și azi*. Editura Polirom, Iași, 2002, 297-323.

⁸⁷ Scrisorile lui László Marmorstein, din lagărul de la Mostovo, către soția sa care trăia la Arad, din 4 octombrie 1942, 4 decembrie 1942, 10-24 ianuarie 1943 (copii obținute de la familia Marmorstein în arhiva autorului). Vezi și: A) és B) csoport a tiraszpoli szétosztásnál ... Aradiak, akik csodával határos módon menekültek meg Iliescu ezredes transznisztriai tömeghóhér kezéből. A Népbírószág az aradi vizsgálóbíró útján hallgatott ki szemtanúkat – Mostovoi: Ahol Köves és Mekler halálukat lelték [Grupele A) și B) la selecția din Tiraspol... Arădeni care au scăpat în mod miraculos din ghearele colonelului Iliescu, călăul din Transnistria. Tribunalul Poporului a audiat martorii oculari prin intermediul judecătorului de instrucție din Arad – Mostovo: Locul unde și-au aflat moartea Köves și Mekler]. *Szabadság* [Arad], anul I, nr. 142, 19 octombrie

Autoritățile române erau convinse că evreii din Transilvania de Sud, vorbitori de maghiară și germană, erau predispuși să-și trădeze țara și să se pună în slujba agențiilor străine de spionaj. Din acest motiv, în anul 1941, au decis să pună în aplicare un „plan parțial” care viza deportarea evreilor din Transilvania de Sud și Banat în Polonia ocupată de germani. În urma unei serii de tratative purtate cu germanii între noiembrie 1941 și vara lui 1942, Ion și Mihai Antonescu au semnat, în numele statului român, acordul privitor la deportarea evreilor.

Apoi au început preparative la Arad, Timișoara și Turda, în orașele românești de la frontiera cu Ungaria unde, anterior, fusese concentrat un număr însemnat de evrei. Conducătorilor comunităților evreiești din aceste localități li s-a ordonat să pregătească liste cu populația evreiască, împărțită pe sexe, vârstă și ocupație. În final însă, grație eforturilor concertate ale baronului arădean Franz von Neumann, acționarul principal al celei mai importante întreprinderi textile din România, ale lui Alexandru Șafran, șef rabinul României, și ale mitropolitului Nicolae Bălan, conducătorul Bisericii Ortodoxe din Transilvania de Sud, autoritățile românești au scos chestiunea deportărilor de pe ordinea de zi.⁸⁸

Evreimea din Transilvania de Sud a suferit alte pierderi în mai 1944, când evreii din Sighișoara, din partea românească a frontierei cu Ungaria, au fost adunați și predați jandarmilor unguri în zona localității Cristuru Secuiesc. Cu toții au ajuns în ghetoul de la Târgu Mureș de unde au fost deportați la Auschwitz-Birkenau împreună cu evreii localnici.⁸⁹

1945, 3.; S. K., Mosztovoj halálkastély. 250 ezer zsidót öltek meg a németek Mosztovoj vidéken, közöttük huszonöt timișoarai-temesvárit. Timișoarai-temesvári munkás riportja [Castelul morții de la Mostovo. Nemții au ucis 250 de mii de evrei în regiunea Mostovoi, printre ei și douăzeci și cinci de timișoreni. Reportajul unui muncitor timișorean]. *Szabad Szó* [Temesvár/Timișoara], 16 noiembrie 1944, 3.

⁸⁸ Neumann, Victor, *Between Hungary and Romania: The Case of the Southern Transylvania's Jews During the Holocaust*. <http://www.wilsoncenter.org/publication/236-between-hungary-and-romania-the-case-the-southern-transylvanias-jews-during-the>; descărcat: 11 februarie 2014.

⁸⁹ Braham-Tibori Szabó 2008, 439.

Numărul victimelor evreiești din Transilvania de Sud a crescut în septembrie 1944, după atacarea României de către armata maghiară care a dispus de îndată măsuri împotriva evreilor din localitățile ocupate din Transilvania de Sud. Astfel în răstimpul de o lună al ocupației militare maghiare evreii, din anumite zone au fost obligați să poarte steaua galbenă. Acțiunea, în ansamblul ei, era imposibil de controlat de la nivel central. În timp ce în unele localități – precum Arad, Turda și altele – armata maghiară plănuia ghetoizarea și deportarea grabnică a evreimii, în alte locuri s-a trecut la exterminarea neîntârziată a evreilor.

De pildă, în noaptea de 16 spre 17 septembrie 1944, la comanda ofițerilor maghiari de extremă dreapta, jandarmii maghiari au împușcat în cap cei 126 de locuitori evrei din Sărmaș (52 de femei, 43 de copii și 31 de bărbați). Victimele – unele încă în viață – au fost aruncate în gropi comune. În aceeași perioadă armatele maghiare au ucis 17 evrei la Luduș și alți șase la Arad.⁹⁰

Nici numărul victimelor din Transilvania de Sud nu s-a putut stabili până acum cu exactitate. Totuși, din datele cunoscute din diferite izvoare arhivistice și din literatura memorialistică reiese că acest număr e mai mare de 1000, dar nu depășește 2000. Deci putem conchide că 40.000 de evrei din Transilvania de Sud au supraviețuit Holocaustului.

Concluzii

Însumând cei 35.000 – 40.000 de supraviețuitori evrei din Transilvania de Nord cu cei 40.000 din Transilvania de Sud, putem afirma că din cei peste 200.000 de evrei trăitori în Transilvania înainte de război au supraviețuit 75.000 – 80.000, adică circa o treime. Proporția este mai tragică în Transilvania de Nord, unde au fost nimicite peste trei pătrimi, aproape patru cincimi din populația evreiască. La sfârșitul anilor 1940 și după 1956 marea majoritate a supraviețuitorilor, reînțorși după Holocaust pe pământurile natale, au părăsit Transilvania.

⁹⁰ Braham-Tibori Szabó 2008, 33; Caloianu 2006, 150.

Potrivit recensământului din 2011, 1103 persoane din Transilvania s-au declarat de naționalitate evreiască, iar 1178 de religie mozaică.⁹¹ Mulți dintre ei se stabiliseră în Transilvania în perioada postbelică, venind din alte zone ale României sau din Basarabia și din nordul Bucovinei, intrate în componența URSS după Al Doilea Război Mondial. Reiese în consecință că numărul transilvănenilor de odinioară, supraviețuitori ai Holocaustului, este mult mai redus.

⁹¹ Circa o jumătate a acestei comunități trăiește în regiunea fostei Transilvanii de Nord; dintre aceștia 564 s-au declarat de naționalitate evreiască și 601 de religie mozaică.